

Sahilə İBRAHİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

E-mail: sahila.ibrahimova@yahoo.com

Orcid ID: 0009-0008-6960-524

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.73>

FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ ƏDATLARIN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, ədat, semantika, məna, mətn

SUMMARY

Sahila Ibrahimova

Features of meaning of customs in folklore texts

In folklore texts, along with other grammatical and morphological categories, particles are widely used. Use of evaluation. Diversity in texts. In the article. For the first time, based on folklore texts rich in various samples, it shows how semantic phrases are formed with the help of particles, and with the help particles, semantic shades are investigated. An interesting generalization is being made. Also, the article, based on folklore samples, explores how a spectrum of semantic effects is formed with the help of particles and examines the use of particles in different texts in different types. The use of particles in folklore texts makes them more accessible and more natural. Where these speech units are used in texts, the texts are absorbed from themselves by the peculiarities of colloquial speech, and thus folklore texts where particles are used make them structurally and semantically very, very natural and accessible to the reader.

Key words: folklore, particles, semantic, meaning, text

РЕЗЮМЕ

Сахила Ибрагимова

Особенности значения обычаев в фольклорных текстах

В фольклорных текстах наряду с другими грамматическими морфологическими категориями широко используются частицы. Использование отценки, разнообразие в текстах. В статье впервые на основе богатых в разнообразных образцов фольклорных текстах показывает как с помощью частиц образуются смысловые обороты, и с помощью частиц расследуется смысловые оттенки. Проводиться интересная обобщение. Так же в статье на основе фольклорных образцов исследуется как с помощью частиц образуются спектр семантических эффектов и расследуется в разных текстах в разных видах использование частиц. Использование частиц в фольклорных текстах делает их более доступными и более естественными. Где используются эти речевые единицы в текстах, тексты впитываются с себя особенностями разговорной речи и этим фольклорные тексты, где используются частицы делают их по структурным и по семантическим очень и очень естественными и доступными для читателя.

Ключевые слова: фольклор, частицы, смысловые обороты, семантика,

Giriş

Yazılı ədəbiyyatımızın məzmun cəhətdən zənginləşməsində şifahi xalq ədəbiyyatının rolu çox böyükdür. Şifahi xalq ədəbiyyatının folklor nümunələrində sözlərin məna çalarları daxilə işlənən köməkçi nitq hissələri hesabına daha da ifadəli olur. Bu baxımdan ədatları xüsusi qeyd edə bilərik. Ədatlar həmin folklor

mətnlərində mənanı möhkəmləndirir, istək və arzularını ifadə edir, fikrini təsdiq və ya inkar edir. Həmin mətnlərdən götürdüyümüz nümunələrə nəzər yetirdikdə görürük ki, onlar cümləyə müxtəlif mənə çaları verir və söz və ya cümləni qüvvətləndirməklə, məhdudlaşdırmaqla və s. xüsusiyyətləri əlaqə yaradır. Məhz bu araşdırmanın aktuallığını da folklor nümunələrindəki ədatların mənaya təsiri və həmin mənanı qüvvətləndirən ədatların nümunələr əsasında ifadəsinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın obyektini folklor mətnlərində ədatların mənə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və işlənmə vəzifələrini göstərməkdir.

Tədqiqatın predmetini ədatların leksik-semantik xüsusiyyətlərini folklor mətnlərində araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi folklor mətnlərində ədatların ifadəsində əsas məqamların nümunələr vasitəsilə aydınlaşdırılmasıdır.

Əsrlər boyu bütün xalqlarda folklor poetik yaradıcılığın yeganə forması olmuşdur. Lakin yazılı ədəbiyyatın meydana gəlməsi ilə təkcə zəhmətkeş xalq arasında deyil, həm də cəmiyyətin yuxarı təbəqələri arasında yayılmışdı. Ali məktəblərdə həm folklorşünaslıq, həm də dilçilik sahəsində ədatların tədqiqi ilə kifayət qədər elmi tədqiqatlar var. Lakin folklor nümunələrində ədatların yeri, işlənməsi barəsində tədqiqat çox azdır. Araşdırmalardan aydın ki, folklor mətnlərində ədatların işlənməsi orada canlılığı yüksəldir, hissələrin emosionallığını ortaya qoyur, qəhrəmanların obrazlılığını daha da artırır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırsaq məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsədin həllini zəruri etmiş olarıq:

– “folklorlarda ədat” anlayışının mahiyyətinin və folklor nümunələrinin əsas mənə yükünün güclənməsində ədatların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırılması;

– epik folklor nümunələrində ədatların mənə yükünün qüvvətlənməsində əsas məqamların nümunələr əsasında açıqlanması;

– nağıllardan götürülən folklor nümunələrində ədatların ifadəsi və mənimsənilməsi yollarının aydınlaşdırılması.

– eposlardan götürülən nümunələrdə ədatların funksional rolunun mənimsənilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın qarşısına qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün bir neçə tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir:

– problemlə bağlı metodik, pedaqoji, dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa aid ədəbiyyatın nəzəri cəhətdən təhlili və ümumiləşdirilməsi;

– folklor nümunələrin mənə yükünün, ədatların öyrənilməsi və təşkilinin necə reallaşdırıldığını müəyyənləşdirmək üçün məqsədyönlü müşahidə;

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, ədatlar istər mətn əlaqələndirən sintaktik vahid kimi, istərsə də folklor və ədəbi nümunələrdə hər hansısa mənə yükünün, hiss-həyəcanın ifadə vasitəsi kimi rol oynayan əsas mətn qüvvətləndirici bir vahid olduğunu müəyyənləşdirdi. Həm də folklor mətnlərindəki bağlılığın birgə təzahürünün bədii ədəbi nümunələrdə tam şəkildə canlılıq yaratdığına sübutunu verir.

Folklor motivlərində ədatların əsas mahiyyətinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi

sənilməsi üzrə işin təşkilində mətnlərdə mövcud olan emosionallığın zənginləşdirilməsi yönündə aparılan araşdırmalar tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, folklor mətnlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsinin təşkili üzrə konkret tövsiyələr verilmişdir.

Tarixən daha qədim olan şifahi xalq ədəbiyyatının ilk örnəkləri ibtidai icma quruluşunda meydana gəlmişdir. Ulu babalarımızın ağır əl əməyinə əsaslanan zəhmətlə dolu günlərinin yol yoldaşı nəğmələr, şərqiələr olmuşdur. Zaman keçdikcə bunlar cilalanmış, mükəmməl əmək nəğmələri şəklinə düşmüş, əsrlər boyu yaşamışdır. Bundan sonra formalaşan, insan təkamülünün inkişaf formalarında getdikcə müxtəlif düşüncə tərzinə malik olan insanların dilində ozan aşığıların nəğmələri olmuşdur. Çalınan qopuzla deyilən dastanlar, ağızdan-ağıza deyilən nağıllar, əfsanələr, əsatirlər, bayatılar, atalar sözləri və s. kimi folklor nümunələrinin yaranması istər ədəbi düşüncənin, istərsə də dilşünaslığın zəngin materialları əsasında formalaşmasında əsaslı rolu olmuşdur. Bütün bu nümunələrin daha ifadəli bir-birləri ilə semantik-məna bağlılığının yaranmasında ədatların xüsusi rolu olmuşdur.

Bildiyimiz kimi ədatlar (ərəb sözü olub “hissəcik” mənasındadır) əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, leksik-lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətə malik deyildir. Əksərən həcm etibarilə özündə ən az səsi birləşdirən ən yığcam dil vahidlərindən hesab olunur [10, 370]. Ədatların folklor mətnlərinə gətirdikləri məna çalarlıqları məsələsi şifahi nitqdə bədii publisist üslublarda daha çox özünü göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində indiyə kimi demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin ədəbi dilin üslublarında işləklilik səviyyəsi də eyni dərəcədə deyildir. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, ədat və modal sözlərə nisbətən qoşma və bağlayıcılar ədəbi dilin üslublarında, bədii əsərlərin dilində geniş imkanlara istifadə edilir, xüsusən dialoqda çox mühüm rol oynayır.

Araşdırmalarımız göstərir ki, folklor nümunələrindəki nitq gətirdikləri məna çalarlarına görə ədatların bütün qruplarından az və ya çox dərəcədə istifadə olunmuşdur. Təhlil zamanı görmək olar ki, folklor mətnlərində təsdiq və inkar məzmunu yaradan ədatlar işlənmə dərəcəsi baxımından daha çox müşahidə edilir. Məsələn,

Qurbani dedi:

–Yox, dədə, sən məni apar, mən istəyim, qoy verməsin zərəri yoxdu [2, 40].

Amma burası var ki, mən dediyim Pəri göydəki Pərilərdəndi.

–Bəli, yatdılar, sabah açıldı [2, 59].

–*Qardaş, bacılar o tərəfdən gəlmirmi? Atı bu tərəfə niyə sürürsən?*

Məhəmməd dedi:

–*Xeyr, indi bu yolnan gəlirlər* [2, 203].

Ustannın buna cığı tutub dedi:

–*Yox, sənə elə bir saz verim ki, gedib özü pul qazansın, gətirib səni də saxlasın* [2, 59].

Qurbani dedi:

–*Yox, usta, anam məni elə öyrətməyib* [2, 60].

Kərəm dedi:

–*Yox, Əsli, o daha verdiyi bu sözdən qaçmaz* [2, 34].

Azərbaycan dastan və nağıllarından seçdiyimiz bu nümunələrdə işlədilən bəli, hə, yox, xeyr ədatları vasitəsilə ifadə edilən fikirlərdə razılıq və etiraz mənə çalarlıqları yaradılmışdır.

Folklor mətnlərində əksini tapan, təsdiq və inkar mənaları yaradan bu qrupdan olan ədatları söz-cümlələrin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

Atası soruşdu:

–*Oğul öldürdünmü?*

Məhəmməd dedi:

–*Bəli* [2, 205].

Bəli ədatının folklor nümunələrində baş verən hadisələrin birinin bitdiyini digərinə keçid aldığı məqamlarda da işləndiyi hallar daha çox müşahidə edilir. Məsələn,

Bəli, bir böyük sandıq qayırdılar [2, 40].

Bəli, gətirdilər Qurbaniyə bir dənə saz verdilər [2, 40].

Bəli, Qurbani axşamı saldı, durub üz qoydu Hatəm baxçasına [2, 57].

Beləlikə, dastandakı baş verən hadisələrdən biri beləcə bitir və dastancı bəli təstiq ədatının köməkliliyi ilə digər bir hadisəyə keçir.

Folklor örnəklərinin dilində qoy, gör, bax, gəl, görək, ha, di və s. kimi ədatlar da daha çıx müşahidə olunur ki, bunlar mətnlərdə əmr, arzu, məsləhət, sövqetmə, diqqət cəlbətmə və s. mənaların yaranmasında kömək edir.

Gəl sən mənə izin ver, gedim, öz əlimin zəhməti ilə pul qazanım, verim atana, sonra şadlıqnan toy edək [4, 31].

–*Oxumağa yaxşı oxuyursan, amma birdən huri-Pəri adı çəkib mənim evimi yıxarsan ha!...* [2, 60].

Sən Allah, Zöhrə xanıma de gör bunu qulluqçu saxlaya bilərmi? [2, 148].

Şahqulu anasına dedi:

–*Ana, bir bax gör bu oğlan kimə oxşayır?* [2, 147].

Folklor mətnlərinin əvvəlində və ortasında işlənən qoy ədatı cümləyə arzu, məsləhət, nəsihət, hədə mənalarını verir. Məsələn,

Qurbani dedi:

–*Yox, dədə, sən məni apar, mən istəyim, qoy verməsin zərəri yoxdu* [2, 40].

Bir əmanətim var, qoy sənə verim,

Getdim, yar, əyləndim, bəlkə gəlmədim [4, 31].

Əmr qrupuna aid olan “bax ədatı dinləyicidə xəbərdarlıq yaratmaq; onun diqqətini müəyyən hadisəyə cəlb etmək, həvəsləndirmək, razılıq ifadə etmək kimi mənaların yaranmasını təmin edir” [1, 457].

Folklor mətnlərində əmr mənəsi ifadə edən gəl ədatı felin əmr şəklindən fərqli olaraq iş-hərəkət bildirmir, heç bir cümlə üzvü olmur. Bu ədatlar işlənmə yerinə görə felin əmr şəklində fərqlənir.

Gəl əmr ədatı dinləyicini (müraciət olunanı) birgə iş görməyə sövq etmək,

məsləhət vermək, nəcib işlərə dəvət etmək kimi mənaların yaranmasında xidmət edir. Bu ədat əsasən cümlənin əvvəlində, bəzən ortasında və xitabdan sonra işlənir [8, 260]. Məsələn,

*Gəl mənimlə sən heç girmə meydana,
Mənəm deyən, mənəm kimi qurd olu.
Ustad isən, gəl incitmə özünü,
Bu meydandan qurtaranlar mərd olu* [4, 43].

Əmr qrupuna daxil edilən gör, görək ədatlarının folklor mətnlərində işlənmə yeri və bax ədatı ilə sinonimlik təşkil etməsi də olduqca maraqlıdır. Cümlənin hər yerində işlənen və hər üç şəxsə aid olan (gör, görün, görürsən, görək, görsün) bu ədatlardan ən çox işlədilən görək ədatıdır. Bu ədat dastanlardakı şeir mətnlərindən əvvəl (yəni dastançı şeirə başlamazadan əvvəl) sanki möhürlənmiş qəlib kimi işlədir. Məsələn,

*Qurbani sazı aldı əlinə, öpüb gözünün üstünə qoydu. Zilini zil, bəmini bəm
eylədi, sinəsinə basıb görək nə dedi yoxdu?* [2, 43].

Mirahı xan dedi:

–Ay oğul, bir əməlli bizi başa sal, görək nə deyirsən? [2, 44].

Dərviş barmağını onun gözünün qabağına tutub dedi:

–Oğul, barmağımın arasından bax, gör nə görürsən? [2, 171].

Folklor mətnlərində emosionallıq və ekspressivlik çalarlıqlarının formalaşdırılmasında ki, kaş, kaş ki, barı, bir, ha və s kimi ədatlar da mühüm rol oynayır, poetik-semantik dairəni gücləndirir. Cümləyə güclü emosionallıq və ekspressivlik verən ki ədatının folklor mətnlərindəki ritorik sual cümlələrində işlədilməsi halları daha çox müşahidə olunur. Məsələn,

Tapdıq dedi:

–Qarı nənə, nə əldə eləyəcəm ki? [2, 200].

Kvazisualların əmələ gəlməsində ki ədatı çox mühüm rola malikdir. Bu ədatla düzələn kvazi suallarda adətən fikir həmin cümlədə bitir. Bəzən də əlavə, izahedici cümlənin işlənməsi lazım gəlir. Məsələn,

*–Çəkilin kənara! Bacımı yeməyəcəksiniz ki? Heç öldürmək istəyəndə
ürəyiniz yanmırdı* [2, 224].

Bədii üslubda ümumxalq dilindən fərqli, emosionallıq və ekspressivliyin ifadə imkanları daha geniş və daha rəngarəngdir. Çünki burada həm ümumxalq dilinə məxsus emosional-ekspressiv sözlər ifadəlilik yarada bilir, həm də ən adi neytral sözlər xüsusi üslubi priyomların sayəsində emosional və ekspressiv mənada istifadə edilə bilər. Ona görə, bədii üslubda emosionallıq və ekspressivliyin rolunu düzgün təsəvvür etmək üçün bir tərəfdən bu keyfiyyətləri özündə müstəqil şəkildə daşıyan leksik vahidləri öyrənmək, digər tərəfdən isə adi sözü qüvvətli ifadə vasitəsinə çevirə bilən üslubi üsulları müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan yanaşdıqda emosional keyfiyyət ha ədatı vasitəsilə də folklor mətnlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn,

Qarı dedi:

–Necə nə əldə eləyəcəksən? Pəri xanımı. O sənin bacın ha döyül [2, 200].

Qarı dedi:

–*Bə niyə arayı qatmamısan? O sənün bacın deyil ha* [2, 222].

Folklor mətnlərində intonasiya ilə birlikdə sual formalaşdıran və müxtəlif cümlələrə əlavə emosionallıq və ekspressivlik gətirən bəs, necə, məgər, yəni, -mı⁴ ədatları da daha çox müşahidə edilir və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda cümlənin sual cümləsi olduğunu struktur cəhətdən təmin etmək funksiyasını daşıyır. Məsələn, aşağıda verəcəyimiz nümunələrdə bəs ədatı olmadan cümlələrin sual cümləsi kimi işlənməsi struktur-qrammatik cəhətdən heç şübhəsiz ki, zəifləyə bilər.

Pəri xanım dedi:

–*Oğul, bəs mən ağlamayım kim ağlasın? Mənim də elim, obam, atam, anam var* [2,209].

Folklor mətnlərində *-da, -də* ədatının da işləkliyi daha çox müşahidə edilir. “Müasir Azərbaycan dilində” kitabında Muxtar Hüseynzadə sifətin çoxaltma dərəcəsinin sintaktik üsulla əmələ gəlməsindən bəhs edilərkən bir qrup sözlərin də “müqayisə olunan iki eyni sifətdən birincisinin *-dan (-dən)*, ikincisinin isə şəkilçisiz işlənməsindən” düzəltdiyi qeyd olunur və göstərilir ki, bu zaman iki sifət arasında da, də daxil edilə bilər [2, 253].

Padşah nə qədər ah-tuh elədi, vaysındı, amma dərvişdən bir əsər də görə bilmədi [2, 233]. *Bir gün yenə Lətif şah məktəbdə oturmuşdu, bir də gördü ki, iki atlı adam, arxalarında tüfəngləri, qollarında heybələri, dallarında tazıları gedirlər* [2, 234]. M.Adilov da göstərir ki, sifətin dərəcəsinə şiddətləndirmək üçün yalnız da, də ədatı deyil, başqa ədatlar və sözlər də təkrar komponentlər arasında işlədilər. Məsələn, *pisdən də min qat artıq pis. Pisdən daha çox pis* və s. [1, 136].

Ümumiyyətlə, folklor mətnlərində işlədilən ədatlar funksionallıq baxımından olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, müxtəlif növdən olan ədatlar vasitəsilə ifadə edilən fikirlərə təsirli sual, dəqiqləşdiricilik, məhdudlaşdırıcılıq, qüvvətləndiricilik, emosionallıq və ekspressivlik, arzu, məsləhət, təklif, təkid, xəbərdarlıq, sövq etmə, diqqətcəlb etmə və s. kimi mənə çalarları gətirilmiş, real varlıqların hiss-həyəcanları olduqca bədii bir şəkildə həm mənəli, həm də təsirli ifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar, Bakı, 1974
2. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, I cild, “Lider”, Bakı, 2005
3. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, II cild, “Lider”, Bakı, 2005
4. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, III cild, “Lider”, Bakı, 2005
5. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, IV cild, “Lider”, Bakı, 2005
6. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, V cild, “Lider”, Bakı, 2005
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morfologiya), Bakı 1960.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Şərq-qərb”. Bakı, 2007
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, II cild, Bakı, 2000
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Eim və təhsil”, Bakı, 2010

